

Тыва чоннун улусчу ужурлары

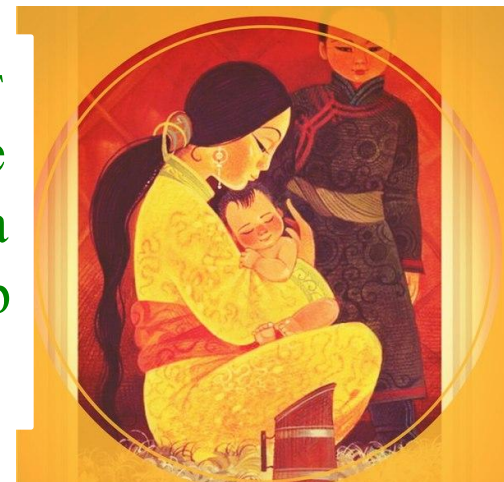

Выполнила: Дак А. Б.

Улусчу ужурлар болгаш чаңчылдар – өгбелеривистен биске каш-каш салгалдар дамчып келген амыдыралдың өөрөдиги. Ол бурун шагда-ла, үжүк-бижик тывылбаан үеден-не эгелээн. Ада-иениң улусчу ужурларны болгаш чаңчылдарны сагып чорууру - уруг-дарыг кижизидилгезинге аажок улуг ужур-дузалыг.

Тыва чон ажы-төлүнгө аажок ынак, хумагалыг чораан. Уругнуң кижизидилгези иениң иштинге тыптып келген үезинден эгелээш, ол 12 харга чедир ада-иезиниң дорт хайгааралынга өзер чораан.

«Аът болуру кулунундан,
кижи болуру чажындан»

деп үлегер домактың утказы 12-13 харлыг уруглар «кижи болуп», чоннуң сагыыр ужурларын, хоойлуларын, чаңчылдарын улуг улус дамчыштыр шиңгээдип алган, оларны амыдыралга боттандырып эгелей бээр ужурлуг. А ындыг эвес болган таварылгада «уруг буруулуг эвес, а ону кижизиткен ада-ие, төрөл чонунуң багы» деп санаар чораан.

12 харга чедир уругнуң билир ужурлуг чүүлдери:

- «Ийи айлыг уруг иезин таныыр, алды айлыг уруг адазын таныыр». Ол дээрге-ле уруг бодунуң эң чоок кижилерин өске улустан ылгап билири.
- 3 харлыг уруг боду өнчүлүт, ону дээш сагыш човаар, хумагалаар хүлээлгелиг. База эң чоок кижилеринден аңгыда, хан төрөл ха-дунмазын билир, оларны хүндүлээр.
- 5-6 харлыг уруглар бичии дунмаларын алыр, анай-хураган бажы дозар, өгнүң үүрмек ажылынга дузалажыр.
- 9-10 харлыг уруглар анай-хураганын боттары кадарып эгелээр дээш оон-даа өске иштики-даштыкы ажылдарны кылып дузалажыр, аал-коданын арыг-силиг тудар.
- 10-12 харлыг уруглар ёзулуг кадарчы, саанчы, малчын, аңчы апарган, база ада-иезиниң салгал дамчып келген уран мергежилин (даараар-аргыыр, чазаныр-сиилбиир, ус-дарганнаар) шиңгээдип алган, кылып билир болур.

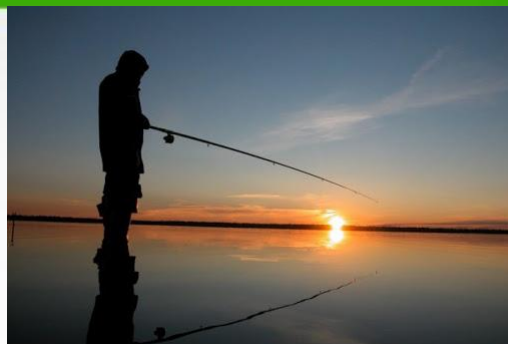
Уругларның кылбас ужурлуг чүүлдери:

- улуг улус мурну-биле эртпес
- улуг улустуң адын дорт адавас, ону кончуг багай кижизидилге деп санап чораан
- өскениң өнчүзүн ап, оор чорук кылып болбас
- мегелеп болбас
- каржы, багай сөстөр чугаалап болбас
- эзиртир суксуннар, арага ижип, таакпы тыртып болбас
- улуг улус чугаазы үзе кирбес, чугаага киришпес дээш база оон-даа өске

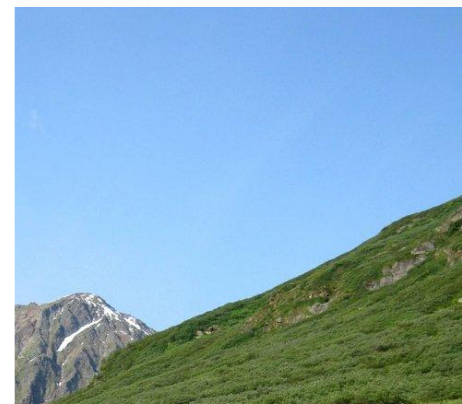
Тыва чон уруг-дарыын чажындан-на бойдуска хумагалыг болурун чагып, өөредип чораан. Аң-мең, балык-байлаңны артыкка өлүрбес, тутпас, а чугле аксынга өй, ажы-төлүн ашкарып-чемгериптеринге чедер хирени орантаңдызындан чалбарып дилеп аар.

Чаш төлдүт, боос ан-меңге, кушка дээри шуут хоруглуг турган. Ындыг аң өлүрерге аңчы кижиниң ажы-төлу аарыгга таваржыр дээр.

Долгандыр турар бойдушту
кадагалаар, арга-арыгда
ыяш-дашты кайы-хамаан чок
кеспес, суг бажын кургатпас
чораан.

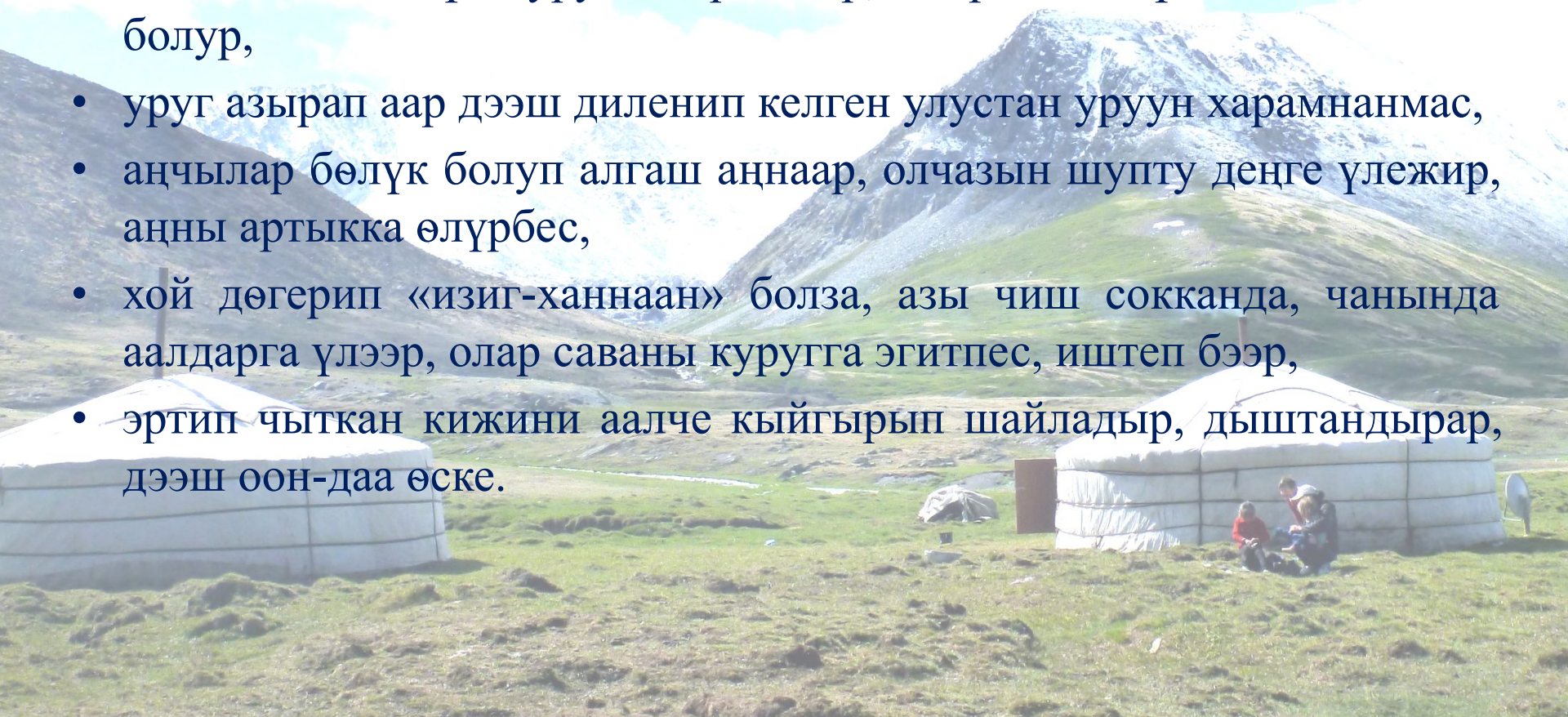
Тыва чоннуң база бир онзагай чаңчылы - даң бажында үнген хүннү уткуп, ак сүдүн азы сүттүг шайының бажын тос-карактан хүн уунче, тайга-таңды, хем-суг, чер ээлеринге чалбарып чажып чорааны.

Бурунгу тыва чоннуң долгандыр турар бойдуска, бот-бодунга, ажы-төлүнгө хумагаалыын, амыдыралга ынак, кызымаан дараазында чаагай ужур-чаңчылдар бадыткап турар:

- отче дүкпүрүп болбас,
- от, хүл, одаг артап болбас,
- хем, суг, аржааннар, хөлдер хирледип, бокталдырып болбас,
- кайы-хамаанчок ыяш кеспес, чаш ыяш, өл ыяшка дээп болбас,
- суг бажынга албаннап болбас,
- чаш уругну кончувас, а чугле чассыдар,
- 3 харга дээр чанагаштап, кадыын быжыглаар, кыжын соокка доңмазын дээш алгы-кешке ораар,

- чаш уруг боду кылаштай бээринге чедир авазын эмер,
- уругну чассыдарда бажынче чыттаар,
- хөй уруглуг өг-бүле бай кылдыр санаттынар,
- төлденмес өг-бүле уруг азырап аар, азыраан төлүнге аажок ынак болур,
- уруг азырап аар дээш диленип келген улустан уруун харамнанмас,
- аңчылар бөлүк болуп алгаш аңнаар, олчазын шупту деңге үлежир, аңны артыкка өлүрбес,
- хой дөгерип «изиг-ханнаан» болза, азы чиш сокканда, чанында аалдарга үлээр, олар саваны куругга эгитпес, иштеп бээр,
- эртип чыткан кижини аалче кыйгырып шайладыр, дыштандырар, дээш оон-даа өске.

Чеди-Хельский кожуун
Республики Тыва

**Кичээнгейлиг көргениңер дээш четтирдивис!
Аас-кежиктиг, кадык болуңар!**